

PASSES AL VOLTANT DEL PORTUGAL D'EUGENI D'ORS

Els noms de Gilbert Durand i d'Eugeni d'Ors han coincidit i coincideixen en diversos escrits amb Portugal. Com tres peces dins d'un calidoscopi són capaces de crear escenaris profunds i d'un efecte meravellós. No voldria ara fer cap repàs exhaustiu de l'origen d'aquest trobament, només voldria apuntar uns llocs, unes dates i uns noms, com si fossin fites d'un sender no gaire fressat, imaginat i imaginístic, que enllaça dues cultures ibèriques, la catalana i la portuguesa, en un marc europeu.

Començaré aquest sender en una biblioteca, no aquesta que ens acull, sinó en la primera Biblioteca Popular de la xarxa de la Mancomunitat, la Biblioteca de Valls, inaugurada la diada de Sant Joan de 1918, un any pandèmic com el nostre. És un dels gran projectes de la Mancomunitat, un edifici que segueix els patrons de la restauració del classicisme, amb les seves columnes jòniques que donen accés a un temple laic de la cultura i per al poble. A la inauguració hi era un dels principals artífexs intel·lectuals del projecte, Eugeni d'Ors, i al seu costat un convidat que va viatjar expressament de Portugal per fer-ne el parlament de l'estrena: el poeta José Teixeira de Pascoaes. Pascoaes era el capdavanter d'un moviment, el *saudosismo*, que pretenia revisar tota la cultura del seu país a partir d'aquest concepte fetitxe, la *saudade*. A Valls i també a Barcelona va fer diverses conferències i lectures de poemes, obtenint un gran ressò als mitjans culturals catalans. Mostra d'això és que, en la primera entrada del dietari *A flor d'oblit* de Marià Manent del 29 de juny de 1918, en fa referència:

Aquest vespre Teixeira de Pascoaes ens ha donat una lectura de poemes al local de la Joventut Nacionalista. Eugeni d'Ors l'ha presentat (jo no havia sentit mai cap discurs d'en Xènius). Ha dit que, talment com els enamorats, hem interrogat l'alfàbrega, en l'ardència d'aquestes nits de juny, per descobrir l'enigma de l'esdevenidor que escaurà a Portugal i a Catalunya. L'alfàbrega no ens ha respost; però, mentre introduïem els dits en la planta, les dues mans s'han trobat i han anat instintivament a l'encaixada.

Manent no ho diu, però l'alfàbrega, *o manjarico*, és la planta que guarneix tots els altarets de les festes de juny de sant Antoni de Lisboa –aquí, de Pàdua–, el sant més popularment portuguès i que de ben segur en devia fer referència Pascoaes. De la mateixa manera, que el poeta portuguès es va endur al seu país el record de la fogueres de Sant Joan. Amb pocs conferenciants, diu Manent, s'havien compenetrat tan profundament com amb Teixeira de Pascoaes que va ser com sentir l'expressió de l'ànima de Portugal. I partir d'aquí, Marià Manent desenrotlla una disquisició d'ordre moral dualista entre els dos pobles de clara procedència orsiana: l'ànima portuguesa l'alimenta la voluntat de ruïna, aquesta complaença conscient en les empreses fracassades. Portugal sembla tenir una Atlàntida enfonsada en el seu mar que constantment el crida i és, com l'ànima de les races germàniques, netament oposat a l'esperit català de mediterranis que ens movem per la voluntat d'èxit i cerquem sempre un felíç desenllaç per a les nostres empreses. El nostre heroi no és Tristany, sinó Ulisses. Ors, doncs, va fer entreveure a aquell auditori de joves nacionalistes un sistema dual d'oposicions i, quan parlà d'herois, ja no esmentava herois locals, epònims, representatius de cada raça, sinó d'importats, d'alguna cosa que ja prefigurava arquetipus intemporals.

Però, ¿com és que Portugal, en aquell estiu de 1918, despertava tant d'interès entre els sectors nacionalistes catalans? El coneixement d'algunes figures destacades de la cultura portuguesa no acaba de justificar prou aquest entusiasme fervent. Hi ha un home clau en aquest començament de segle, pont entre les cultures catalana i portuguesa, que havia sembrat aquesta propensió simpàtica. Es tracta d'Ignasi Ribera i Rovira qui durant aquells anys havia bastit l'iberisme catalanista, una campanya cultural i política en què aproximava els dos pobles. Havia aparegut a la col·lecció l'Avenç dos reculls de conferències seves dictades a l'Ateneu: *Portugal Artístic* del 1905 i el *Portugal Literari* del 1912, i havia aconseguint la significativa adhesió de Joan Maragall en aquesta campanya d'acostament.

Hi ha un títol, però, que marca una inflexió en aquest recorregut: el volum *Atlàntiques* (1913), una antologia de joves poetes portuguesos en llengua catalana, on es troba l'assimilació entre el concepte *saudade* i el nostre enyor.

Com succeïa a Catalunya amb el Noucentisme, la Renascença Portuguesa va concentrar totes les energies en quotidianitzar l'obra culturitzadora i pedagògica. Crear editorials, òrgans de comunicació, biblioteques o escoles formava part del seu programa, el qual va tenir un notable protagonisme amb la proclamació de la República portuguesa el 1910, fet que desencadenà la participació destacada d'alguns dels seus membres en l'activitat política.

És interessant, pel que avui ens convoca, com Pascoaes i el seu traductor català, Ribera Rovira, projecten l'esperit lusità i el català com un resultat excels d'una fusió de paganisme, cristianisme, races àries i semítiques, en les que sempre acaben excel·lents figures heterodoxes: Fèlix d'Urgell, Arnau de Vilanova o Ramon Llull. Ribera afirma que el "producte genuí i genial de la raça, el poeta de l'anyorament, és Joan Maragall". Perquè "l'anyorament és una nova religió" i ha de trobar el seu filòsof, el seu sacerdot, el seu poeta, el seu polític i "el seu ferm disciplinador" que faci de "la pàtria catalana renovelladora de la Umanitat". No em vull fixar ara amb el to abrandat, sinó en el contingut d'un discurs que proposa, o invoca, la figura d'aquest ferm disciplinador, que és no un eventual mandarí, sinó d'algú amb la capacitat de marcar un nou rumb a la humanitat sencera. Ribera Rovira estrafà un article que havia aparegut un any abans, el 1912, a la revista dirigida pel grup de Pascoes: *A Águia*. L'article es titulava: "A nova poesia portuguesa sociològicament considerada" i desenvolupava un repàs pels principals autors de totes de les èpoques de la literatura portuguesa per constatar la manca d'una literatura autènticament nacional. Fins i tot el gran Camões havia sucumbit en el seu moment als models italians, com, els models francesos, marcaven els actuals de la literatura portuguesa contemporània.

I tot d'un plegat, després d'aquest repàs crític i sumari, el treball acaba amb una profecia: ha d'arribar no un *übermensch* sinó una mena *über-dichter*, un supra-poeta que redimeixi Portugal i la humanitat sencera de la història. És la profecia del supra-Camões i el seu autor no és altre que, en aquell moment, un aprenent d'escriptor retornat de Sud-Àfrica anomenat Fernando Pessoa. Ribera Rovira ho explica així: "aquest ressorgiment ve a ser l'albada d'un nou esclat de la civilització d'un supra-Camões, l'esperança que Portugal aportarà alguna cosa nova a l'humana civilització."

M'agradaria destacar el context perquè és extraordinari. Ribera Rovira es fixa amb un autor del qual, sembla ser, en aquell moment no en sabia res. És a Catalunya i en català, la primera recepció de Pessoa fora de Portugal, i no com a poeta, sinó com a assagista o, més aviat, com a profeta. Com també és significatiu que Ribera Rovira situï aquest context en la línia de la "tradició de la llum" de Gabriel Alomar.

L'iberisme de començament de segle a Portugal i, en part també, a Catalunya, es conjugava amb *saudosismo* i sebastianisme, declinacions de messianisme. De manera intuïtiva –o potser no tant—Maragall ho va entreveure en el seu "Himne Ibèric" quan es referia a Lusitània en aquests termes:

les ones veu com vénen –i els astres com se'n van
somnia mons que brollen –i mons que han fugit.

Tota manifestació, com el flux i reflux de les onades, va seguida per una desaparició: aquell qui ve, és aquell que se'n va. Els portuguesos en bastiran un mite: el de D. Sebastião. Perquè, al capdavant és l'experiència mateixa de l'absència, l'única que pot fer possible l'adveniment. Per establir un diàleg imaginari amb Fernando Pessoa, en el somni, en el desig, es troba l'origen del que som. Diu Pessoa en un poema titulat precisament D. Sebastião:

sem existir nos bastou
por não ter vindo foi vindo
e nos criou.

[sense existir va haver-n'hi prou / per no haver vingut va anar venint / i ens ha creat].

D. Sebastião s'ha fet escàpol per fer créixer el seu desig, per crear-nos en el desig. Ara no és el moment de descriure els elements i els traços més destacats del que se n'ha dit *saudosismo* o, de manera més imprecisa però alhora més ambiciosa, filosofia portuguesa. El que semblar clar que és que sobre una forma que ha estat qualificada de patològica, hi ha al darrera la reivindicació d'una identitat; com a l'Alemanya romàntica, a la Rússia de Dostoievski, a l'Espanya del 98 o, és clar, a la Catalunya de la Renaixença. Això sí, apuntant cap a una imatge excèntrica o histèrica que per a tots aquells que des de fora s'hi han volgut acostar, ha provocat estranyesa o, també, incomprensió i rebuig. Aquesta construcció mítica de la imatge de un Portugal nen-Jesús-de-les-nacions, un eó (per dir-ho orsianament) predestinat a la regeneració espiritual de l'univers, va ser compartida per homes en aparença ben diversos per formació i acció política com Jaime Cortesão, José Marinho, Agostinho da Silva o Lima de Freitas. Gilbert Durand va qualificar la vocació portuguesa, la vocació de l'impossible, de desig oceànic i, al mateix temps, paraclètic.

Aquesta exaltació culturalista de Portugal només s'entén per la seva realitat i la seva pràctica imperials. Va ser per l'imperi que Portugal va esdevenir altre i, la imatge mítica que projecta, no pot ser aliena a aquesta realitat i vocació.

Si faig èmfasi en aquest component és perquè Eugeni d'Ors i Gilbert Durand el van tenir en molt en consideració.

Imperialisme és un concepte que vulgues o no vulgues acaba apareixent obstinadament quan es parla de *saudosismo*, de l'ideal ibèric o, és clar, de les formulacions feixistes a la nostra Península: l'integralisme lusità o el falangisme espanyol. Estrident, incòmode, l'imperialisme s'ha de situar en la diversitat de contextos en què va ser emprat, sense, és clar, restar-li la seva càrrega tòxica. El falangisme o l'integralisme van desestimar sovint els conceptes de pàtria o nació, i s'estimaren més parlar d'imperi, perquè al·ludia a la seva funció d'instrument històric amb què la Providència havia fet ús d'Espanya o de Portugal. "La plenitud

histórica de España es el Imperio” afirmava un dels principis de la Falange. Però també cal recordar que al 1910 Enric Prat de la Riba proclamava que “podrà la nova Ibèria enlairar-se al grau suprem d'imperialisme”. I, en efecte, la remota Ibèria es volia fer present en la nova ciutat de Barcelona “a Jerusalem do Occidente” com l'havia anomenat Pascoaes. L'imperialisme català devia sobretot a Maurice Barrès la seves bases ideològiques. Recollia tota una ideologia vitalista, d'arrel nietscheana, anti-positivista i de caràcter marcadament expansionista. Va ser el germà d'Eugeni, Josep-Enric Ors qui primer va incorporar, el 1903, a les pàgines de *La Veu de Catalunya*, un marc imperialista adaptat al programa catalanista i que serà la base de Prat de la Riba i, és clar, del mateix Pancarta.

Abans de la vinguda, doncs, de Pascoes a Catalunya, Eugeni d'Ors coneixia el saudosisme així com també sabem que a Portugal, Ors era conegut i llegit per alguns intel·lectuals que seguien amb interès les seves especulacions sobre l'imperialisme cultural i l'arbitrarisme (Sabem, per exemple, que Pessoa l'esmenta el 1914 com també l'inclassificable Dídac Ruiz).

Però l'interès d'Ors se centrava en una personalitat destacada del pensament portuguès d'aquells anys: el filòsof Leonardo Coimbra. Va ser ell a qui va voler convidar-lo a l'IEC, abans que el mateix Pascoaes. Ors reconeixia en Coimbra la figura més destacada del saudosisme, formulador d'una escola filosòfic pròpia, el *Criacionismo*, que en molts aspectes seguia els patrons, adaptats a la idiosincràsia portuguesa, de l'intuicionisme d'Henry Bergson, el filòsof de qui Ors se'n sentia deixeble. Leonardo Coimbra era el pensador i l'home d'acció que, en la recent república portuguesa, havia assolit el càrrec de ministre d'instrucció pública, que intervenia en l'educació, en les biblioteques, en els museus i, en definitiva, en la imatge que es projectava de Portugal. El *pendant*, diríem, portuguès que Ors s'afigurava en la Catalunya noucentista.

Anem ara a un altre moment clau, poc estudiat, i molt rellevant pel que ara intentem apuntar. Ens situem a Lisboa i just enguany en celebrem el centenari. El 1921 l'Oficina d'Expansió Catalana (una mena d'Institut Ramon Llull en l'etapa de la Mancomunitat) organitza un dels seus principals esdeveniments: l'exposició d'art català a Lisboa. Al darrera d'aquest projecte hi ha un llavors jove i ambicions intel·lectual i gestor: Joan Estelrich. És tot un desembarcament cultural català on no hi manquen grans noms (Nicolau d'Olwer, Feliu Elias o un novell Josep Pla) i obres de la pintura i l'escultura catalanes de tots els temps (des del gòtics, passant per Fortuny, per Nonell o per, ja que tenim un seu descendent en aquesta taula, Alexandre de Cabanyes).

Les autoritats espanyoles monàrquiques van veure aquest desembarcament català a Lisboa com un desafiament, però des del republicanisme portuguès hi havia, en general, una mirada solidària per la causa catalana i republicana. Mentre tant, Eugeni d'Ors ja va a la seva i evidencia el seu malestar amb l'actual Mancomunitat que sense el lideratge de Prat de la Riba no acaba de trobar un rumb.

El cas Ors, la defenestració d'Ors, s'escenifica a Lisboa. En unes declaracions a la premsa portuguesa on diu representar oficialment Espanya, creu que la qüestió local de Catalunya desapareixerà davant la universalitat de l'Esperit. Parlant, després de Prat de la Riba, el presenta com un gran polític que va tenir la sort de col·laborar amb ell. És a dir, unes declaracions explosives que marcaran un abans i un després en les relacions entre Ors i Catalunya.

Fa efectiu el trencament i crec que no tria Portugal per casualitat. Busca evidentment una dimensió internacional però també un espai que té i tindrà molt de pes no només en les seves consideracions polítiques, sinó també en les filosòfiques i en les estètiques. La conjuntura política d'aquell 1921 va ser ràpidament polvoritzada per un ascens dels totalitarismes especialment a la nostra Península. Primo de Rivera i la seva dictadura acaba l'Oficina d'Expansió Catalana i amb tot allò suspecte de catalanisme; i la República portuguesa trontolla amb disturbis, magnicidis i és liquidada amb un cop d'estat, el 1926, que assentarà les bases de l'*Estado Novo*, la dictadura feixista més llarga que ha patit cap nació europea.

Ara ens situem fora de la Península, a la Borgonya, concretament a Pointigny. En aquesta venerable abadia cistercenca, s'hi va reunir la crema de la intel·lectualitat europea d'entreguerres. Eugeni d'Ors hi és convidat perquè el seu nom ja és una referència segura. I no hi va per parlar dels valors del classicisme o del mediterranisme, sinó per parlar del concepte del Barroc fent un èmfasi especial en el barroc portuguès. El mateix Ors explicarà que, com a Pointigny, no hi va anar cap crític portuguès, ell es va veure amb la autoritat de suplir-los i poder mostrar una tesi de caràcter general i no nacional.

Per Ors el barroc té una doble accepció: la històrica, la que pertany al segle XVII, i la categoria que ha anat emergint sota diverses "espècies" al llarg de la història de la cultura. Aquesta identitat barroca no localitzable en un espai/temps, sinó entesa com identitat "estructural" és una de les aportacions orsianes que Gilbert Durand va sempre més ponderar. Els valors del barroc han d'estar en el panteisme i en el dinamisme. Així, si ho acarem als valors classicistes, el barroc s'associa al moviment enfront l'estatisme del clàssic; el barroc és també expressió d'allò anti-intel·lectualista, còsmic, vitalista confrontat sempre al classicisme intel·lectualista i normatiu.

D'aquesta participació a Pointigny, més d'altres reflexions incorporades, en sortirà un assaig, publicat per primer cop a Paris l'any 1935: *Du Baroque*. Segurament l'assaig més conegut d'Eugeni d'Ors fora de Catalunya i d'Espanya.

Les referències a Portugal són constants i hi té un particular protagonisme la *janela de Tomar* (Tomar és, per cert, la població on es va criar Ribera Rovira)

Ors va defensar tota la seva vida una concepció dualista de la realitat. El seu interès pel barroc --ell defensor a ultrança dels ideals del classicisme—s'entén pel principi de participació, segons el qual tot fenomen necessita al mateix temps del seu contrari. En cada individu conviuen dues realitats oposades i al mateix temps complementàries: la sobre-consciència i la sub-consciència. De manera, que el clàssic Ors podia (o, de fet) necessitava, sentir-se atret pel barroc.

Per *Du Baroque* i per les trobades a Pointigny Eugeni d'Ors va assolir un gran prestigi per tot Europa, el zenit del seu reconeixement. I, val a dir, en bona mesura, gràcies per aquell interès per Portugal i per la lliçó apresada del saudosisme.

Sobre les trobades a Pointigny hi ha una bibliografia considerable perquè va aconseguir congreguar una part molt significativa i significada de la intel·lectualitat europea. Un dels seus participants, Hermann de Keyserling, un home que havia passejat també la seva còrpora pels salons de Barcelona, escriurà *l'Analyse Spectrale de l'Europe* en què inclou tot un capítol dedicat a Portugal que, en bona mesura, és un manlleu de les reflexions d'Ors.

Però, és clar, en un acte com el d'avui, cal destacar la participació a Pointigny de Gaston Bachelard, just el d'abans que escrivís sobre la *psicoanàlisi del foc*. Potser, sentint les reflexions de segona mà dels filòsofs de la *saudade* podia entreveure que “el somni és més potent que l'experiència” i que “més que la voluntat, més que l'ímpetu vital, la imaginació és la força mateixa de la producció psíquica.”

I, evidentment, aquest sentit de la participació i de la complementarietat que ara assenyalava en Ors, s'escau en un moment concret, a França, on l'obra de Carl Gustav Jung era traduïda i assimilada pertot. Els dualismes constitutius del subjecte marcats per la psicoanàlisi jungniana (com *persona* i ombra o *animus* i *anima*) van passar ràpidament a l'anàlisi cultural.

Aquest zenit del reconeixement orsià va ser liquidat aviat per uns temps revolts. La seva conversió falangista o els seus amics de Vichy van estigmatitzar-lo per una part de la intel·lectualitat europea. Per una altra, no gens. Val la pena recordar que Mircea Eliade, agregat cultural de l'ambaixada romanesa feixista a Lisboa, va fer mans i mànigues fins arribar a tractar-lo a Madrid. Dirà d'ell, en el seu diari, que és un dels homes de l'Europa moderna que li han interessat més; literalment, que l'ha apassionat. Li agrada —diu—pels seus defectes, pel que hi ha de caduc, de fragmentari i de fàctic en la seva obra.

O, a Itàlia, entre els poetes hermètics, hi ha una admiració molt viva per la idea de barroc que havia construït d'Ors. I no només per Ors, pensem que la reflexió sobre el barroc és cabdal per entendre l'anomenada generació del 27 o la dels escriptors i intel·lectuals catalans de la república: Rosselló Pòrcel, Díaz Plaja o Alfons Serra-Baldó. L'oncle de la nostra estimada Montserrat Prat ja va definir els diversos *trobars* dels trobadors occitans a través de categories barroques com conceptisme o culteranisme. És a dir, va aplicar tendències barroques com a categories sobretemporals (i no històriques). I així va passar a l'anàlisi dels hermètics italians contemporanis o així ho va recollir Martí de Riquer en la seva monumental crestomatia dels trobadors.

No és estrany, doncs, que Gilbert Durand al llarg de la seva trajectòria es trobés amb Eugeni d'Ors. El barroc, els principis complementaris, els arquetipus, els mites de l'etern retorn o l'imaginari portuguès i brasiler que tant el van interessar, formaven part d'aquella obra factual, caduca, fragmentària i tremendament apassionant d'Eugeni d'Ors.

Vull acabar amb unes paraules d'Ors que va escriure al diari *Arriba* el 1945. En aquella Espanya ultranacionalista i en el context d'una guerra mundial, el glossador sortia per la tangent, amb una idea d'Europa potser excèntrica però que necessita emmirallar-se per a descobrir-se, per saber qui és. Alguna cosa que ens apropa poderosament a unes estructures de l'imaginari europeu.

Me he atrevido a asegurar que la aplicación de una especie de análisis químico al conglomerado que llamamos Europa, revelaría como resultado la presencia de dos únicos cuerpos: Grecia y Portugal. El simple de lo clásico y el simple de lo barroco. El agente por donde el espíritu es hereditario, es decir, hijo del espíritu, y el agente por donde es cósmico, hijo de la naturaleza. Aquel que lleva el símbolo de Apolo y el que lleva el símbolo de Pan. O si se quiere, el de Padre y el de madre... Sí; dos únicos cuerpos simples en Europa; el resto, cuestión de dosis.